

TÜRK DİLİ II

Hafta 2

Okutman Engin ÖMEROĞLU

DİL BİLGİSİ

1. Anlam veya Görevleri Bakımından Sözcükler (Sözcük Türleri)

2. Eylemler

Eylemler hareketi karşılayan sözcüklerdir. Bir oluş, durum, kılış bildiren ve bu durumu; zamana ve kişiye bağlı olarak anlatan, olumlu ve olumsuz şekillerde kullanılabilen sözcüklerdir.

Eylemler, anlamına göre; *iş-kılış, oluş, durum* olmak üzere üç bölümde incelenebilir:

İş, Kılış Eylemleri: Bir hareket ifadesi taşıyan, cümlede yüklem gösterdiği işi yapma anlamsı taşıyan eylemlerdir. Bu eylemler nesne alabilen geçişli eylemlerdir. Bu eylemlerde hareketin yönü başkasına dönüktür. Hareketi yapanın dışında (öznenin dışında) bir nesne üzerine çevrilmiştir: *Kırmak, tutmak, atmak, almak, getirmek, düzenlemek...*

Oluş Eylemleri: Bu eylemlerde bir oluş ifadesi vardır. Oluş eylemlerinde öznenin değişimi söz konusudur. Geçişsiz eylemlerdir, nesne almaz: *Uzamak, büyümek, pişmek, acıkmak, sararmak, kısalma...*

Durum Eylemleri: Bu eylemde bir süreklilik, bir durağanlık vardır. Geçişsiz eylemlerdir, nesne almaz: *Uyumak, oturmak, susmak, korkmak, yatmak, uzanmak, ağlamak...*

Eylem Çekimleri (Eylemlerde Kip, Zaman, Şahıs)

Eylem kök ve gövdelerine çekim eki getirilmesidir. (*gel-di-m, at-mış-sın...*) Eylem çekiminde en az üç unsur bulunur: 1. Kök veya gövde, 2. Şekil veya zaman eki, 3. Şahıs eki. Bu üç unsur anlam bakımında; hareket, şekil, zaman, şahıs ifadesi taşır. Kısacası eylem; şekle, zamana, şahsa bağlanmış bir hareketi karşılayan sözcüklerdir. Eylem çekiminde hareketi kök veya gövde unsuru temsil eder. Bu hareketler dışı veya içi dönüktür.

2. 1. Eylem Kipleri

Eylem Kipleri Bildirme (Haber) kipleri ve tasarlama (Dilek) kipleri olmak üzere iki gruba ayrılır:

2. 1. 1. Bildirme Kipleri:

Bildirme kiplerinde zaman ifadesi vardır. Şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman, öğrenilen geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman olmak üzere beş bölümde incelenir:

Şimdiki zaman: Şimdiki zaman eki -yor-'dur: *Gel-i-yor-, uyu-yor-...*

Geniş zaman: Geniş zaman eki -r-, Ar-, Ir, -z-' dir. *Gel-ir, uyu-r-...*

Olumsuz geniş zaman çekimi, gelme-z şeklindedir.

Gelecek zaman: Gelecek zaman eki -AcAk- ekidir: *Gel-ecek-, uyu-y-acak-...*

Öğrenilen geçmiş zaman: Öğrenilen geçmiş zaman eki -miş'tir. *Gel-miş-, uyu-muş-...*

Görülen geçmiş zaman eki: -DI- dir. *Gel-di- uyu-du-*

2. 1. 2. Tasarlama Kipleri:

Tasarlama kiplerinde bir tasarı, istek dilek söz konusudur. emir, şart, istek, gereklilik olmak üzere dört bölümde incelenir:

Emir kipi: Emir kipinin çekimi diğer eylem çekimlerinden farklıdır. Bu kipte her şahsa göre farklı ek sistemi vardır:

Gel-eyi-m Gel-elim

Gel Gel-iniz

Gel-sin Gel-sinler

Şart Kipi: Şart kipinin eki -asa-, -sA-'dir. *Gel-se-, uyu-sa...*

İstek Kipi: İstek kipinin eki -A-dır. *Gel-e, uyu-y-a...*

Gereklilik Kipi: Gereklilik kipinin eki -mAII-dır. *Kal-malı, gel-meli...*

Bu çekimlerden başka gerek yazı dilinde gerek konuşma dilinde kullanılan hem şekil hem de zaman özelliği taşıyan bir ek vardır: -mAktA- *gel-mekte-, kal-makta-*... Bu eke şekil ve zaman eki demek gerekir. Burada hem şimdiki zaman anlamsı hem de eylemin devam etmekte olduğu ifadesi vardır.

2. 2. Eylemlerde Kişi

Çekimli bir eylemde zaman ve şekil eklerinden sonra gelen ekler kişi ekleridir. Eylemlerde zaman eklerinin yanında, yukarıda belirttiğimiz gibi, tasarı ekleri de vardır. Kişi ekleri bu eklerle de kullanılır. Eylemlerde kişi ekleri zamir menşeli, iyelik menşeli olmak üzere iki türlüdür:

Zamir menşeli kişi ekleri:

Teklik birinci şahıs eki: yürüyor-**um**

Teklik ikinci şahıs eki: yürüyor-**sun**

Teklik üçüncü şahıs: yürüyor-

Çoklu birinci şahıs eki: yürüyor-**uz**

Çokluk ikinci şahıs eki: yürüyor-**sun**

Çokluk üçüncü şahıs eki: yürüyor-**lar**

İyelik menşeli şahıs ekleri:

Teklik birinci şahıs eki: yürüdü-**m**

Teklik ikinci şahıs eki: yürüdü-**n**

Teklik üçüncü şahıs : yürüdü-

Çoklu birinci şahıs eki: yürüdü-**k**

Çokluk ikinci şahıs eki: yürüdü-**nüz**

Çokluk üçüncü şahıs eki: yürüdü-**ler**

Eylemlerin olumsuzluk Hâli: Haber ve dilek kiplerinin olumsuz şekilleri eylem köklerine gelen -mA-, -mI- ekleriyle yapılır. *Gel-me-m, uyu-ma-dılar...*

Eylemlerin soru şekli mI soru ekiyle yapılır: *geliyor musun?...*

2.3. İsim-Fiil (i-mek) (Ek Eylem)

Bütün isim ve eylem şekillerinin sonuna gelerek onlarda birleşik eylemler yaptığı için ona yardımcı eylem; isimleri eylemleştirdiği için de "işim-fiil" dediğimiz "i-mek" eyleminin tek başına kök olarak kesin bir anlamı yoktur.

İsim-fiil, adlara ya da ad soylu sözcüklere geldiğinde onları cümlede yüklem yapar; eylemlere geldiğinde ise onları *birleşik çekimli eylem* yapar.

İsim fiilinin dört kipi vardır:

Geniş zaman

Görülen Geçmiş Zaman

Üzgün+üm

Üzgün+müşüm

Üzgün+sün

Üzgün+müşsün

Üzgün+dür

Üzgün+müş

Üzgün+üz

Üzgün+müşüz

Üzgün+sünüz

Üzgün+müşsünüz

Üzgün+dürler

Üzgün+müşler

Öğrenilen Geçmiş Zaman

Şart Şekli

Üzgün+düm

Üzgün+sem

Üzgün+dün

Üzgün+sen

Üzgün+dü

Üzgün+se

Üzgün+dünüz

Üzgün+sek

Üzgün+dünüz

Üzgün+seniz

Üzgün+düler

Üzgün+seler

2.4. Eylemlerin Birleşik Çekimi

Eylemlerin birleşik çekimleri üç bölüme ayrılır:

Hikaye Birleşik Çekim

Rivayet Birleşik Çekim

Şart Birleşik Çekim

Yürü-yor-du-m

Yürü-r-müş-üm

Yürü-r-se-m

Yürü-yor-du-n

Yürü-r-müş-sün

Yürü-r-se-n

Yürü-yor-du

Yürü-r-müş

Yürü-r-se

Yürü-yor-du-k

Yürü-r-müş-üz

Yürü-r-se-k

Yürü-yor-du-nuz

Yürü-r-müş-sünüz

Yürü-r-se-niz

Yürü-yor-du-lar

Yürü-r-müş-ler

Yürü-r-se-ler

Katmerli Birleşik Çekim:

Birleşik çekimli eylemlerde, bir eyleme iki tane şekil zaman eki gelirken katmerli birleşik çekimde üç tane şekil zaman eki gelir.

Yalnız koşul şekli vardır:

Hikâyenin şartı

Rivayetin şartı

Uyu-muş-du-y-sa-

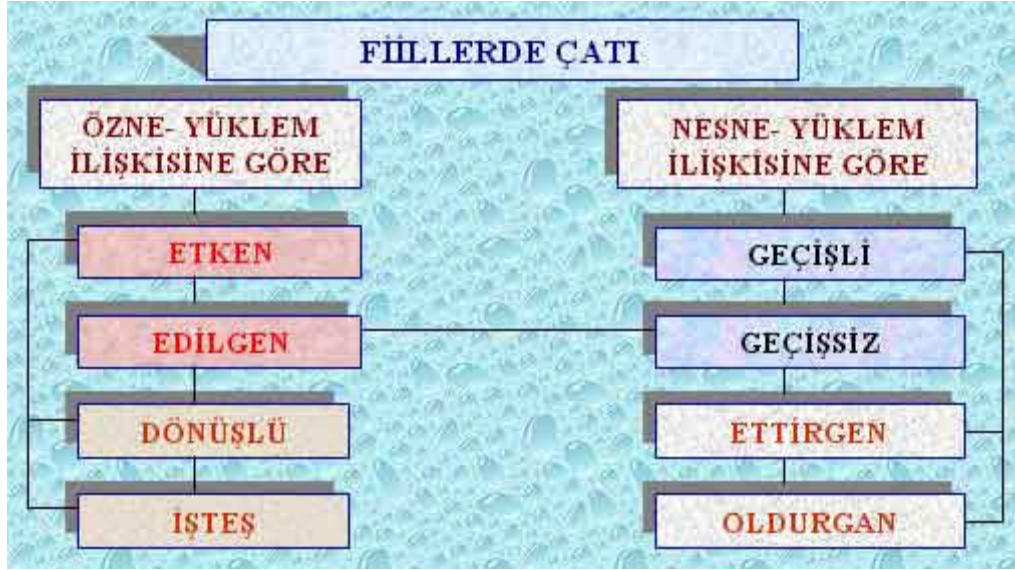
Bili-yor-muş-sa-k

Kuvvetlendirme ve İhtimal Ekleri

Çekimli eylemlerin sonuna gelen -dır, -dir, -dur, -dür, -tır, -tir, -tur, -tür ekleridir. Bu ekler, eylemi bazen kuvvetlendirir; bazen de eyleme ihtimal anlamı katar. Mesela “gelmiş-tir” örneğinde eylemin anlamını kuvvetlendirmiştir. “biliyor-dur” örneğinde eyleme ihtimal anlamı katmıştır.

2. 5. Eylemlerde Çatı

Cümledeki çekimli eylemlerin özne ve nesneye göre aldığı şekle “eylemde çatı” denir. Eylemlerde çatı iki bölümde incelenir: (Bakınız şekil 1)

(Şekil 1)

2.5.1 Özneye Göre Çatılar: (özne- yüklem ilişkisi)

Etken, edilgen, dönüşlü, işteş olmak üzer dört bölümde incelenir:

Etken Eylemler: Cümlede yüklem yaptığı işi, doğrudan doğruya öznenin yaptığını belirten eylemlerdir.

Çocuk(Özne) annesini duymuyordu. (Etken eylem, Yüklem)

İş-kılış eylemleri etken çatılı eylemlerdir: Kır- kır - duy- çöz-bul- gör-yık- döv- ...

Edilgen Eylemler: Edilgen çatı ekleriyle yapılan ve gerçek öznesi belirtilmeyen veya belli olmayan eylemlerdir. Edilgen çatı ekleri şunlardır: -(l)l- (l) n-

Oluş eylemleri edilgen çatılı eylemlerdir: büyü- uza- yat- kalk- ...

Hayâller zamana yeni baştan sunulur. (özne/ sözde özne- edilgen çatılı eylem)

Edilgen çatılı eylemlerin özneleri sanki nesne gibidir. Bu bakımdan biz böyle öznelere “sözde özne” denir.

Dikkat: Edilgen çatı ekleri -l- -n- her zaman edilgen çatılı eylem yapmaz. Bazen bu ekler, cümledeki anlamına göre etken eylem olabilir:

Çöpler çöp kutusuna at-ıl-mış. Edilgen

Mehmetçikler düşmana şimşek hızıyla at-ıl-dı. Etken

DönüŖlü Eylemler:

DönüŖlü çatı ekleriyle (-n, -l-) (Eylemden eylem yapım eki) yapılan, yapılan iŖten etkilenenin de aynı kiŖi olduğunu gösteren eylemlerdir: *kır-ıl- yıka-n- - uza-n- yor-ul- -övün-*

Dikkat: Edilgen çatılı eylemlerle dönüŖlü eylemler (-l- -n-) ortak yapım ekleriyle türetilir. Bu iki çatıyı birbirinden ayırmak için öznenin konumuna bakmak gerekir. Özne yüklem gösterdiği iŖi gerçekleŖtirebilecek durumda ise eylem dönüŖlü; gerçekleŖtiremeyecek durumda ise eylem edilgendir.

Onu görür görmez vur-ul-du. DönüŖlü

Yaban ördekleri vur-ul-muŖtu. Edilgen

İŖteŖ Eylemler:

Bir eylemin gösterdiği iŖi birden fazla özne tarafından karŖılıklı olarak yapıldığını gösteren eylemlerdir. İŖteŖ çatılı eylemler -Ŗ- lŖ- ekleriyle kurulur: *koŖ-uŖ- at-ıŖ- tan-ıŖ- gül-üŖ- bul-uŖ- inle-Ŗ-*

Çocuklar köpeği görünce kaçıŖtılar...

Dikkat: DönüŖlülük eki almıŖ eylemler, cümledeki anlamının deėiŖmesiyle farklı çatı özelliği kazanabilir:

Okulun bahçesinde bul-uŖ-tu-k. İŖteŖ.

Acılardan yüreği adeta nasır-laŖ-mıŖ-tı. DönüŖlü

Tam vapur kalkarken yet-iŖ-tim. DönüŖlü

2.5.2 Nesneye Göre Çatılar (nesne- yüklem iliŖkisi)

Cümlede yüklem olan eylemin nesne alıp alamamasına göre aldığı Ŗekildir. İki ana ve iki alt grup olmak üzere dört bölümde incelenir:

GeçiŖli Eylemler:

Nesne alabilen eylemlerdir. Özne bir varlığa etki edebilir. Böyle eylemler 'neyi, kimi, ne ' sorularına cevap verirler. *kır-, sev- al- ara- ver-....* Bütün **iŖ-kılıŖ eylemleri** geçiŖlidir.

Yahya Kemal'in Ŗiirlerini seviyorum.

(Nesne) (geçiŖli eylem)

GeçiŖsiz Eylemler:

Nesne almayan, eylemin hareketi doğrudan doğruya eyleme bağlı olan eylemlerdir: *yat- uyu- kalk- ağla- gez- koŖ-büyü-öl-...durum ve oluŖ eylemleri* geçiŖsiz eylemlerdir.

Oldurğan Eylemler:

GeçiŖsiz eylemlerin kök veya gövdelerine **-Dlr , -r-, -t-** yapım ekleri getirilerek geçiŖli yapılan eylemlere oldurğan çatılı eylemler denir.

Hasta bir süre sonra hastanede öldü. GeçiŖsiz eylem.

Doktor hastasını öl-dür-müŖ. Yandaki cümlede yüklem olan eylem **-dlr-** ekini alarak geçiŖli (oldurğan) olmuŖtur.

Ettirgen Eylemler:

GeçiŖli eylemlerin kök veya gövdelerine **-Dlr, -t-, r-** yapım eklerini getirmek suretiyle yapılan eylemlerdir. *TaŖ-it-, geçi-ir-, duy-ur- getir-t-....*

Yıllarca kayıp kardeşini aradı. Geçişli eylem

Yıllarca kayıp kardeşini ara-t-tı. Oldurgan eylem (aynı zamanda geçişlidir.)

2.6. Eylemlerde Yapı

(Yapısına Göre Eylemler)

Eylemler yapı bakımından üç bölümde incelenir: Basit, türemiş, birleşik.

2. 6. 1. Basit Eylemler:

Yapım eki almamış eylemlerdir. *Koş- uyu- yürü- çalış-...*

2. 6. 2. Türemiş Eylemler:

Yapım ekleriyle türetilen eylemlerdir. İki türdür: İsim ya da isim soylu sözcüklerden türeyen eylemler: *göz+le-, yol+la- giz+le-...*Eylemlerden türeyen, çatı eklerini alan türemiş eylemler: *yürü-t-mek, koş-tur-mak, koş-tur-t-mak....*

2. 6. 3. Birleşik Eylemler:

Birden fazla sözcüğün birleşmesiyle oluşur. İki çeşittir:

Kurallı Birleşik Eylemler: İki eylemin arasına aslında *zarf-eylem eki* olan (gerundium) **-A- -I-** getirilerek yapılır. Bunları iki ana grupta inceleyebiliriz:

Özel Birleşik Eylemler:

Yeterlilik Eylemi: *(-e-bil-mek) yaz-a-bilmek, yürüyebilmek, koşabilmek....*

Tezlik Eylemi: *(-i- ver-mek) gel-i-vermek, alıvermek, uzanıvermek...*

Yardımcı Eylemlerle Yapılan Birleşik Eylemler:

İsimlere gelen; *et-, ol- kıl- eyle- yardımcı eylemlerin* oluşturduğu eylemlerdir. Bu eylemler hem gerçek hem de yardımcı eylem olarak kullanılabilir:

Süreklilik Eylemi: *(-a-kalmak, -e-gelmek) bak-a-kalmak, donakalmak,*

Yaklaşma Eylemi: *(-e-yazmak) düş-e-yazmak. (Çocuk merdivenlerden düşeyazdı.) arzu etmek, sabretmek, hissetmek, pişman olmak, kabul eylemek....*

Dikkat: Yukarıda da açıklandığı gibi *et-, ol- kıl- eyle- yardımcı eylemleri*, bazen yardımcı eylem olarak bazen de asıl eylem olarak karşımıza çıkar. Bu fark, eylemin cümledeki anlamından çıkar:

İki kere iki dört eder. Yandaki cümlede “eder” kelimesi asıl eylemdir.

Bana her zaman yardım eder. Yandaki cümlede “eder” kelimesi yardımcı eylemdir.

Anlamca Kaynaşmış Birleşik Eylemler: Bir veya birden fazla isim kök veya gövdesiyle bir eylemin bir araya gelip anlamca kaynaşmasıyla oluşur. Bu eylemler genellikle deyimdir.

Sınıfını geçince gözüme girdi.

Şüpheli davranışları kimseye güven vermemişt.

Tatile gitmekten vazgeçti...

3. İlgeçler (Edatlar)

Tek başına anlamı olmayan, sözcükler ve cümleler arasında anlam ilgileri kuran sözcüklerdir. İlgeçler üç gruba ayrılır: Bağlama, Son çekim, Ünlem ilgeçleri.

Bağlama İlgeçleri

Sözcükleri, sözcük gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan ilgeçlerdir. Bağlama ilgeçlerini şunlardır:

Sıralama İlgeçleri: *ve, dahi, da / de, ile...*

Cümle Başı İlgeçleri: *fakat, ancak, çünkü, zira, şayet, eğer...*

Sınava çok çalıştım. Fakat borcun yaşamaktır.

Karşılaştırma İlgeçleri: *ya ya, ne ne...*

Ya bu deveyi güdersin ya bu diyardan güdersin.

Ne aradı ne sordu...

Denkleştirme İlgeçleri: *ya, veya, yahut, ya da...*

Bunu sen veya o yapsın.

Kuvvetlendirme ilgeçleri (sona gelen ilgeçler) *bile, ise, ki, dahi...*

Bu konuyu o bile anladı da sen anlamadın.

Son Çekim İlgeçleri

Cümlelerin sonuna gelen ve cümleye çeşitli anlamlar katan sözcüklerdir. Başlıca son çekim ilgeçleri şunlardır: *ile, için, gibi, kadar, rağmen göre, rağmen, diye, rağmen...*

Sabaha kadar ders çalıştık.

Son çekim ilgeçleri daima kendisinde önceki sözcüklerle grup oluşturur. (Bu konu daha sonra işlenecek olan *Söz Öbekleri* konusunda anlatılacaktır.)

Ünlem İlgeçleri

Heyecan, coşku, sevinç, haykırma gibi duyguları yansıtan sözcüklerdir. Beş bölüme ayrılır:

Ünlemler: *Ah, of, eyvah...*

Seslenme edatları: *Hey, be...*

Sorma edatları: *Hani, niçin...*

Gösterme edatları: *İşte, tâ...*

Cevap edatları: *Evet, hayır, yok, değil, peki, hay hay, tabi, elbet.*

YAZIM VE NOKTALAMA

3. Noktanın Kullanıldığı Yerler

- ◆ Cümlenin sonuna konur: *Sakarya Üniversitesi'nde okuyorum.*
- ◆ Bazı kısaltmaların sonuna konur: *Prof. Dr. (Profesör doktor) Mah. (Mahalle).T. C.*

Ancak herkesçe anlamı bilinen kısaltmalarda nokta kullanılmaz: *T B M M T D K (Türk Dil Kurumu) kg... T. C. ve K. K. K.* gibi kısaltmaların dışındaki kurum ve kuruluş adlarındaki kısaltmalarda nokta kullanılmaz. Son zamanlarda Kısaltmaların noktasız yazımı yaygınlaşmıştır.

- ◆ Sayılardan sonra sıra bildirmek için konur: (sıra sayı sıfatlarında) *3. (üçüncü) 2. Sokak (ikinci sokak)...XIV. yüzyıl (on dördüncü yüzyıl) II. Murat*
- ◆ Tarihlerin yazılışında gün, ay, yılı gösteren sayıların arasına konur: *26.07.1960...*

Dikkat: Tarihlerde ay adları yazıyla da yazılabilir. Bu durumda ay adlarından önce ve sonra **nokta** kullanılmaz: **19 Mayıs 1918**

- ◆ Saat ve dakika gösteren sayıları birbirinden ayırmak için konur: *Okula 9. 15'te gideceğim.*
- ◆ Gruplara ayrılarak yazılan büyük sayılarda basamaklar arasına konur: *26.250.985*
- ◆ Bibliyografik künyelerin sonuna konur: *Prof. Dr. Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.*